

О.І. ЛИННИК, канд. екон. наук., доц. НТУ «ХПІ»;

Н.В. АРТЕМЕНКО, ст. викладач НТУ «ХПІ»

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуто поняття «система безпеки підприємства», визначення його місця, ролі і пошук шляхів запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам економічній безпеці підприємства, визначені можливі загрози системи економічної безпеки у разі недотримання принципів роботи та заходи для реалізації шляхів запобігання внутрішнім загрозам.

Ключові слова: економічна безпека підприємства; зовнішні та внутрішні загрози, формування системи економічної безпеки підприємства; діагностика корпоративної економічної безпеки підприємства, корпоративні ресурси, економічне зростання.

Вступ. Наслідки економічної кризи 2008-2009 р.р., що охопила національні та світові масштаби, відчули на собі усі українські підприємства, особливо, промислові. Вони змушені скорочувати обсяги виробництва у зв'язку із перенасиченням ринків збуту продукцією зарубіжних виробників. Зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на послаблення економічної безпеки підприємств, здебільшого, взаємопов'язані між собою і окремо та в сукупності

негативно впливають на фінансово-господарську діяльність підприємства внаслідок неправильного або несвочасного реагування на них, що може привести до його банкрутства. Тому одним з важливих напрямів боротьби з економічною кризою виступає формування системи діагностики корпоративної економічної безпеки промислових підприємств за всіма її складовими. Для формування системи діагностики корпоративної економічної безпеки промислових підприємств необхідно обов'язково включити в стратегію розвитку промислових підприємств заходи, які мінімізувати зовнішні та внутрішні загрози економічній безпеці підприємства [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні десятиріччя проблемами розвитку теорії економічної безпеки на підприємстві займалися як вітчизняні науковці - М. Бендіков [2], С. Ілляшенко [3], С. Б. Довбня, Н. Ю. Гічова [4], Г. Козаченко [5], так і зарубіжні - І. Ансофф [6], У. Баумоль [7], М. Х. Мескон [8], М. Портер [9]. Дослідження багатьох науковців дали значний поштовх для практичного застосування теоретико-методологічних основ економічної безпеки підприємства, але, все ж таки, багатомірність та швидке розвинення проблеми зумовлює необхідність подальшого пророблення питань теоретичного сенсу. Зростаючу значущість впливу зовнішніх та внутрішніх загроз на формування системи діагностики корпоративної економічної безпеки на підприємстві є актуальним і потребує подальших наукових розробок і досліджень.

Мета. Дослідження поняття «система безпеки підприємства», визначення його місця, ролі і пошук шляхів запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам економічній безпеці підприємства.

Постановка проблеми. Сучасні умови господарювання, що характеризуються значним впливом фінансової кризи, вимагають обов'язкового включення в стратегію стійкого розвитку промислових підприємств заходів, які дозволяють мінімізувати зовнішні та внутрішні загрози економічній безпеці підприємства.

Ураховуючи безперечну наявність взаємозв'язку між переліком внутрішніх і зовнішніх загроз та формуванням системи економічної безпеки промислового підприємства, можна визначити напрямки її зміцнення, розробити основні шляхи запобігання внутрішнім загрозам, спрямовані на досягнення основної мети – зміцнення рівня економічної безпеки підприємства[1].

Матеріали досліджень. Економічна безпека підприємства (фірми, організації) – цей такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки і устаткування) і підприємницьких можливостей, при якому гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування і динамічного науково-технічного і соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним діям (загрозам) [10].

Основою формування системи економічної безпеки підприємства є законодавча та нормативна база, спрямована на формування зовнішніх умов функціонування підприємства. В Україні у 2003 році був прийнятий Закон України «Про основи національної безпеки України», в якому відображено основні положення забезпечення безпеки на рівні держави [11]. У 2007 році вступив у дію Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України» [12].

Основними завданнями економічної безпеки є забезпечення пропорційного та безперервного економічного зростання, приборкання інфляції та безробіття, формування ефективної структури економіки та розвинутого ринку цінних паперів, скорочення дефіциту бюджету та державного боргу, забезпечення соціального захисту та підвищення якості життя населення, підтримка стійкості національної валюти тощо. Ці завдання визначають стратегію економічної безпеки як формування та обґрунтування стратегічних пріоритетів, національних інтересів, засобів і механізмів вирішення проблем.

У макроекономічному аналізі економічної безпеки вирізняють такі складові: економічну незалежність; стійкість і стабільність національної економіки; здатність до саморозвитку й прогресу.

Економічна незалежність означає насамперед можливість здійснення державного контролю над використанням національних ресурсів, спроможність забезпечити національні конкурентні переваги для рівноправної участі у міжнародній торгівлі.

Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, стримування дестабілізуючих чинників.

Здатність до саморозвитку і прогресу означає спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні інтереси, створювати сприятливий інвестиційно-інноваційний клімат, розвивати інтелектуальний потенціал. Економіка, яка постійно розвивається, здатна протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам. Надійність та ефективність економічних пропорцій, вертикальних та горизонтальних зв'язків дозволяє пом'якшити наслідки дестабілізуючих процесів.

Об'єктами економічної безпеки є держава, суспільство, громадяни, підприємства, установи та організації, території, окремі складові економічної безпеки. Основним

суб'єктом економічної безпеки виступає держава, яка здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади [13].

Економічна безпека оцінюється за певними критеріями — показниками індикаторами. Найважливішими з них є: структура ВВП, обсяг і темпи розвитку промисловості, обсяг і динаміка інвестицій; природно-ресурсний виробничий і науково-технічний потенціали країни; ефективність використання ресурсів; конкурентоспроможність економіки на внутрішньому та зовнішньому ринках; темпи інфляції; рівень безробіття; якість життя, тобто ВВП на душу населення, ступінь диференціації доходів, забезпеченість населення матеріальними благами й послугами; дефіцит бюджету та державного боргу; енергетична залежність; інтегрованість у світову економіку.

Важливе значення для економічної безпеки мають не самі критеріальні показники, а їх порогові значення, тобто граничні величини, перевищення яких загрожує економічній безпеці. Слід зазначити, що не за всіма переліченими показниками визначені такі граничні припустимі значення. Наведемо відомі. Так, нормальний циклічний спад ВВП становить 5—15% від його потенціального значення. Пороговим спадом ВВП вважають 30 %, за умов вищого спаду втрати можуть бути незворотними.

Нормальним рівнем інфляції вважається середньорічний темп зростання цін на 5—6%. У разі інфляції в 6—10 % необхідно вживати спеціальні обмежувальні заходи. Зі світового досвіду відомо, що в період радикальних перетворень рівень безробіття може досягати 15—20%. Однак такий рівень не повинен триматися більше 3—5 років. Пороговим рівнем безробіття вважається 10 %.

Розрив у доходах 10 % найбагатших та 10 % найбідніших верств населення не повинен перевищувати 6—8 разів. А індикатор концентрації доходів (коефіцієнт Джині) у розвинутих країнах становить 0,15—0,17. Якщо ж співвідношення у доходах 10% найбільш забезпечених і 10 % найменш забезпечених груп населення перевищує 1 : 10 (тобто досягає двозначних цифр), то суспільству загрожує соціальна нестабільність.

Коли частка населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, досягає 8—10 %, це призводить до виникнення тривалої кризи та стагнації.

Суттєве значення має структура за джерелами їх утворення. В розвинутих країнах частка заробітної плати в особистих доходах становить 60—65 %, а доходи від підприємницької діяльності (за винятком оплати праці), операцій з нерухомістю, дивідендів від внесків та акцій не перевищують 20 %. Загрозами економічній безпеці країни є сукупність умов і чинників, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільству, державі, ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів. Вирізняють внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці країни.

Основними внутрішніми загрозами слід вважати: у науково-технічній сфері: руйнування науково-технічного потенціалу, зменшення науково-технічних розробок, скорочення потенціалу фундаментальної науки, невизначеність державної науково-технічної політики, відплив наукових кадрів за кордон або в іншу сферу діяльності; в економічній сфері: скорочення обсягів виробництва у провідних галузях, розрив господарських зв'язків, монополізація економіки, криміналізація суспільства, наявність структурних диспропорцій, великий внутрішній борг, високий рівень

зношеності основних засобів, енергетична криза, низький рівень продуктивності праці та інвестиційної діяльності; високий рівень інфляції та безробіття, зростання «тіньової» економіки, низький платоспроможний попит населення, цінові диспропорції між промисловістю та сільським господарством, загроза втрати продовольчої незалежності країни, масове ухиляння від сплати податків; у соціальній сфері: поглиблення диференціації доходів, бідність, погіршення структури харчування, зменшення доступності освіти та медичних послуг, погіршення якості життя, соціальна незахищеність значних верств населення, зниження народжуваності, зростання смертності, неконтрольовані міграційні процеси.

До зовнішніх загроз економічній безпеці країни належать: економічна залежність від імпорту, від'ємне зовнішньоторговельне сальдо, нераціональна структура експорту — надмірний вивіз сировинних ресурсів; втрата позицій на зовнішніх ринках; зростання зовнішньої заборгованості, нераціональне використання іноземних кредитів; неконтрольований вплив валютних ресурсів за кордон, розміщення їх в зарубіжних банках.

Виходячи з пріоритетних національних інтересів і загроз економічній безпеці країни визначаються заходи державної політики економічної безпеки, які охоплюють науково-технічну, економічну, соціальну сфери, а також політику, воєнну, екологічну, інформативну сфери для забезпечення в цілому національної безпеки країни.

Ураховуючи безперечну наявність взаємозв'язку між переліком внутрішніх і зовнішніх загроз та функціональних складових економічної безпеки промислового підприємства, стає можливим визначення напрямів зміцнення останньої, що передбачатиме основні шляхи запобігання внутрішнім загрозам, спрямовані на досягнення основної мети - зміцнення рівня економічної безпеки підприємства.

Зокрема, до основних шляхів запобігання внутрішнім загрозам економічній безпеці промислового підприємства належать:

- для зміцнення економічної безпеки такої функціональної її складової, як техніко-технологічна, - зростання інтенсивності використання активів, скорочення рівня морального та фізичного зносу основних фондів, збільшення ресурсовіддачі та прискорення оборотності коштів, інвестованих в активи;

- для скорочення небезпеки фінансової складової передбачається вжиття заходів, спрямованих на забезпечення достатнього рівня ліквідності, підвищення ефективності використання власного капіталу через збільшення до достатнього рівня величини отриманого чистого прибутку, скорочення залежності від кредиторів;

- зростання економічної безпеки кадрової складової забезпечуватиметься шляхом скорочення кількості вимушених відпусток персоналу, зменшення частки працівників пенсійного віку, стимулювання трудової активності персоналу, залучення кваліфікованої робочої сили.

Реалізація означених шляхів запобігання внутрішнім загрозам економічній безпеці промислового підприємства передбачає відповідні заходи.

Заходи для реалізації шляхів запобігання внутрішнім загрозам також розрізнятимуться в межах кожної окремої складової економічної безпеки промислового підприємства.

Запобігання внутрішнім загрозам техніко-технологічної складової в розрізі основних засобів стає можливим за таких умов: звільнення підприємства від зайвого

обладнання, машин та інших основних засобів або здачі їх в оренду; своєчасного і якісного проведення планово - запобіжних і капітальних ремонтів; придбання високоякісних основних засобів; підвищення рівня кваліфікації обслуговуючого персоналу; своєчасного оновлення, особливо активної частини, основних засобів з метою недопущення надмірного морального і фізичного зносу; підвищення коефіцієнта змінності роботи підприємства, якщо в цьому є економічна доцільність; покращання якості підготовки сировини і матеріалів до процесу виробництва; підвищення рівня механізації й автоматизації виробництва; забезпечення там, де це економічно доцільно, централізації ремонтних служб; підвищення рівня концентрації, спеціалізації і комбінування виробництва; впровадження нової техніки і прогресивної технології - маловідходної, безвідходної, енерго- і паливозберігаючої; удосконалення організації виробництва і праці з метою скорочення втрат робочого часу і простою в роботі машин і обладнання.

Запобігання внутрішнім загрозам техніко-технологічної складової у розрізі оборотних засобів стає можливим за таких умов: забезпечення оптимального співвідношення між необхідним обсягом оборотних коштів і їх виробничою потребою; економне і раціональне розпорядження товарно- матеріальними цінностями; мінімізація витрат на створення виробничих запасів; забезпечення мінімального надходження оборотних коштів у виробничих запасах при виконанні безперервності виробничого процесу; максимально можливе самофінансування потреб в оборотних коштах.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що серед основних заходів для реалізації шляхів запобігання внутрішнім загрозам техніко-технологічної складової економічної безпеки на підприємстві є такі заходи: використання більш прогресивної техніки і технології або підтримка наявної у доброму технічному стані; упровадження маловідходних і безвідходних технологій виробництва; закупівля високоякісної сировини, матеріалів тощо; більш якісна підготовка сировини і матеріалів до виробництва; комплексне використання сировини на підприємстві; упровадження трудової політики, спрямованої на раціональне використання наявних матеріальних ресурсів тощо.

Серед основних заходів для реалізації шляхів запобігання внутрішнім загрозам фінансової складової економічної безпеки виділяють такі, що спрямовані на підвищення рівня ліквідності, оптимізацію зобов'язань, підвищення ефективності управління капіталом.

Визначені заходи для реалізації шляхів запобігання внутрішнім загрозам кадрової складової економічної безпеки обмежені незначною кількістю, поясненням чого виступає значний вплив запобігання загроз в техніко-технологічній та фінансовій складових на кадрову. При цьому пропоновані заходи є актуальними для підприємства та адекватними у сучасних умовах нестійкого ринкового середовища. Зокрема, при скороченні частки працівників в економічно активному віці, зростанні чисельності пенсіонерів та зменшенні частки спеціалістів у структурі персоналу, залучення випускників профільних вищих навчальних закладів надасть підприємству можливість залучити нових спеціалістів на робочі місця з невисоким рівнем заробітної плати. Слід зазначити, що в складних економічних умовах значна частка випускників ВНЗ зацікавлена не тільки у матеріальному заохоченні, а і в можливості отримання певного досвіду та стажу роботи. Таким чином, можливості

досліджуваного підприємства в багатьох випадках можуть співпасти із зацікавленістю молодих спеціалістів.

Слід зазначити, що пропоноване впровадження системи стимулів - як прямих, так і непрямих спрямоване на підвищення рівня мотивації працівників. Методи мотивації праці аналогічні методам, що використовуються в управлінні персоналом взагалі. Управління персоналом і мотивацією праці має ґрунтуватися на принципах системного підходу й аналізу, що означає охопити всього кадрового складу підприємства, зв'язок конкретних рішень з урахуванням впливу їх на всю підсистему, аналіз і прийняття рішень відносно персоналу з урахуванням факторів зовнішнього і внутрішнього середовища.

Отже, до шляхів запобігання зовнішнім загрозам у розрізі функціональних складових економічної безпеки слід віднести такі: посилення техніко-технологічної складової економічної безпеки підприємства досягається шляхом поширення використання інноваційних технологій у виробничому процесі, а також впровадження технологій енергозбереження в технологічному процесі, що дозволить скоротити собівартість продукції та зменшити залежність підприємства від змін цінової політики постачальників паливно-енергетичних ресурсів; фінансова складова економічної безпеки оптимізується за рахунок активізації маркетингової діяльності, що передбачає диверсифікацію ринків збуту, освоєння нових видів продукції; зміцнення кадрової складової економічної безпеки відбувається шляхом посилення мотивації працівників через фінансові та нефінансові стимули (активізація діяльності в напрямку посилення соціального захисту працівників, запобігання поширенню серед працівників соціальних хвороб).

Таким чином, оптимальне поєднання зусиль підприємства в напрямку зменшення негативного впливу зовнішніх та внутрішніх факторів як очікуваного ефекту надасть зміцнення рівня економічної безпеки як у цілому, так і в розрізі окремих складових техніко-технологічної, фінансової та кадрової [1].

Забезпечення економічної безпеки підприємства вимагає створення на підприємстві системи безпеки. Система безпеки підприємства – це обмежена безліч взаємозв'язаних елементів, що забезпечують захист підприємства від зовнішніх і внутрішніх небезпек і загроз [14].

До елементів системи економічної безпеки промислового підприємства належать наступні: об'єкти безпеки (персонал, види діяльності, майно тощо), суб'єкти безпеки (внутрішні служби та зовнішні організації), цілі та задачі системи безпеки підприємства, функції системи безпеки підприємства.

Метою системи безпеки є своєчасне виявлення і запобігання як зовнішніх, так і внутрішніх небезпек і загроз, забезпечення захищеності діяльності підприємства і досягнення ним мети бізнесу.

Для досягнення даної мети перед системою забезпечення безпеки стоїть ряд задач, до яких відносяться:

- виявлення реальних і прогнозування потенційних небезпек і загроз економічної безпеки,
- знаходження способів їх запобігання, ослаблення або ліквідація наслідків їх дії,
- знаходження сил і засобів, необхідних для забезпечення безпеки підприємства,
- організація взаємодії з правоохоронними і контрольними органами в цілях запобігання і припинення правопорушень, направлених проти інтересів підприємства,

- створення власної служби безпеки підприємства, відповідної виявленим небезпекам і загрозам.

Система безпеки промислового підприємства повинна виконувати такі функції:

1. Прогнозування, виявлення, попередження, ослаблення небезпек і загроз.
2. Забезпечення захищеності діяльності підприємства і його персоналу, збереження його майна.
3. Створення сприятливого конкурентного середовища.
4. Ліквідація наслідків завданого збитку.

Формування системи безпеки і створення її суб'єктів залежить від таких факторів як розміри підприємства, форма власності, організаційна структура управління та наявність особливостей діяльності підприємства у регіональному та галузевому розрізі. Використання наведеної структури системи економічної безпеки підприємства можливо при наявності на підприємстві економічних, фінансових, кадрових, технічних і таких інших можливостей. Саме у такому разі система економічної безпеки стане виконувати власні функції та надасть можливість запобігання дії та наслідкам кризових явищ на макроекономічному та мікроекономічному рівні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Формування системи економічної безпеки підприємств є однією з актуальних проблем сучасної економічної науки. Останнє підлягає зовнішньому і внутрішньому негативному впливу, що робить підприємство більш складною й більш відкритою системою, всередині й навколо якої формуються загрози, що вимагає створення спеціального механізму їх усунення. Таким чином, цільовою спрямованістю системи управління економічною безпекою підприємства є формування адаптивних реакцій на дію загроз у будь-якій сфері його життєдіяльності і, як наслідок, – забезпечення стабільного і максимально ефективного функціонування підприємства на цей момент часу та високого потенціалу розвитку в майбутньому.

Список літератури: 1. *Паліга Н.Б., Світлична Ю.В.* Шляхи запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам економічній безпеці промислового підприємства // Економіка промисловості. - 2011. - № 1. - С.197-202. - Бібліогр.: 4 назв. - укр. 2. *Бендиков М.А.* Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития // Менеджмент в России и за рубежом. - 2000. - №2. - С.17 - 30. 3. *Ильашенко С.Н.* Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к ее оценке // Актуальные проблемы экономики. - 2003. - №3. - С.12 - 19. 4. *Довбня С.Б., Гічова Н.Ю.* Діагностика рівня економічної безпеки підприємства // Фінанси України. - 2008. - №4. - С. 88 - 97. 5. *Козаченко Г.В., Пономарев В.П.* Методические основы оценки уровня экономической безопасности предприятия // Региональные перспективы. - 2007. - № 2 - 3. - С. 104 - 106. 6. *Ансофф И.* Стратегическое управление. - М.: Экономика, 1989 - 89 с. 7. *Vauntol W.* Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive // Journal of Political Economy. - 1990. - Vol. 98. - No. 3. - Pt. 1. - P. 893 - 921. 8. *Мескон М. Х., Альберт М.* Основы менеджмента. – М.: Дело, 1996. 9. Основы предпринимательской деятельности / Под ред. *Власовой В.М.* - М.: Высшая школа, 1994. - 584 с. 10. Економіка підприємства: Підручник / За заг.ред. *С.Ф.Покропивного.* - К.: КНЕУ, 2000. - 528 с. 11. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964 - IV // ЗЗУ. - 2003. - № 8. - С. 55. 12. Про стратегію національної безпеки України: Указ Президента України // Офіційний вісник України. - 2007. - № 11. - С. 7-18. 13. *Пухтаєвич Г. О.* Аналіз національної економіки: Навч. посіб. - К.: КНЕУ, 2005. - 254 с. 14. *Грунин О.А., Грунин С.О.* Экономическая безопасность организации. - СПб., 2002. - 160 с.

Надійшла до редакції 11.04.2013

УДК 338

Вплив зовнішніх та внутрішніх загроз на формування системи економічної безпеки підприємства/ О.І. Линник, Н.В. Артеменко // Вісник НТУ „ХПІ”. Серія: Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Х.: НТУ „ХПІ”. - 2013. - № 44(1017) - С. 91-98. Бібліогр.: 2 назв.

Рассмотрено понятие «система безопасности предприятия», определение его места и роли, поиск путей предотвращения внешних и внутренних угроз экономической безопасности предприятия, определены возможные угрозы системы безопасности в случае несоблюдения принципов работы и меры по реализации путей предотвращения внутренних угроз.

Ключевые слова: экономическая безопасность предприятия; внешние и внутренние угрозы, формирование системы экономической безопасности предприятия; диагностика корпоративной экономической безопасности предприятия, корпоративные ресурсы, экономический рост.

There was considered the concept of "security of the company", the definition of its role and place, the search for ways to prevent internal and external threats to the economic security of the company, was identified potential security threats in the event of non-compliance with operating principles and measures to implement ways to prevent internal threats.

Keywords: economic security of the company, external and internal threats, forming a system of economic security of the company, diagnostics of corporate economic enterprise security, enterprise resources, economic growth.

УДК 358.84

Г.Г. МИХАЛЬЧЕНКО, канд. держупр., доцент; Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії, Артемівськ;
Ю.О. ГРИЩЕНКО, аспірант, Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут Української інженерно-педагогічної академії, Артемівськ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК СКЛАДОВОЇ РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних аспектів системи соціального захисту як складової розвитку населення України, визначенню сутності, змісту, структури, функцій та рівнів соціального захисту населення, обґрунтуванню шляхів удосконалення соціального забезпечення населення в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальні гарантії, розвиток, населення.

Вступ. У кінці ХХ століття соціальний захист населення став основним атрибутом соціальної політики будь-якої цивілізованої держави. Перед населенням країн з навіть з високо розвинутою ринковою економікою, яке має високу вірогідність досягнення гідної якості життя, постійно постає необхідність вирішення численних соціальних проблем. Враховуючи стан економіки України та зубожіння значної частини населення, соціальний захист для багатьох стає єдиною можливістю підтримувати хоча б мінімальний рівень життя.

Найбільш розвинуті системи соціального захисту мають країни Європейського союзу. Саме в них з'явилися та розвивалися перші соціальні програми. Як свідчить досвід західноєвропейських держав, існування продуманої системи соціального захисту, яка охоплює всіх громадян, не тільки призводить до покращення їх

© Г.Г. Михальченко, Ю.О. Грищенко, 2013